

František VŠETÍČKA
Olomouc

DOI: 10.14746/bo.2017.3.4

Kříž u potoka Karolíny Světlé

Keywords: Karolína Světlá, contrastive principle, vertical space, locus horridus, anticipant, mortal framing, local framing, Vorgeschichte, superstitious time.

Klíčová slova: Karolína Světlá, kontrastní princip, vertikální prostor, locus horridus, anticipant, mortální zarámování, lokální zarámování, Vorgeschichte, pověrečný čas.

Abstract

In her novel *Kříž u potoka* (1868) Karolína Světlá applied a contrastive principle, which is seen mostly in the relationships between her characters. A part of this principle is represented by vertical space completed by a place of horror (*locus horridus*). The place of horror is twofold in this novel, the latter is related to the anticipant character (a holy old women). The novel is framed in two ways – in a mortal and a local way. The opening of the novel is represented by Vorgeschichte, while the rest of the story is covered in the superstitious time.

Karolína Světlá použila v *Kříži u potoka* (1868) kontrastního principu, jenž se projevuje zejména ve vztahu mezi postavami. Součástí tohoto principu je i románový prostor vertikálního rázu. Vertikální prostor autorka doplnila dílčím prostorem v podobě strašlivého místa (*locus horridus*). Strašlivé místo v *Kříži u potoka* je dvojí, druhé z nich souvisí s postavou anticipanta (svatá stařena). Román Karolína Světlá dvojím způsobem zarámovala – mortálně a lokálně. Ve vstupní části prózy hraje důležitou roli Vorgeschichte, v dalším ději pak pověrečný čas.

Lidské neštěstí vede často svého nositele na nové a neznámé životní dráhy. V lednu 1852 se Johana Rottová vdává za Petra Mužáka, v říjnu téhož roku se Johaně Mužákové narodí dceruška, která po několika měsících zemře. Mladá paní Mužáková se ocitne ve vážné psychické situaci, jež znepokojuje její nejbližší. Petr Mužák se snaží svoji choť přivést na jiné myšlenky tím, že ji přivádí do svého rodiště, do

Světlé pod Ještědem. Vesnice a její okolí budoucí spisovatelce do slova učaruje. Lékař Podlipský Mužákově manželce navíc doporučí, aby se věnovala duševní práci, třeba literatuře. Z tohoto podnětu vznikne novela *Dvojí probuzení*, jež vyjde roku 1858 v almanachu *Máj*. Po ní pak následují další prózy, mezi nimiž dominantní postavení zaujímají povídky, novely a romány z Podještědí. K nim se jako jedno z nejčelnějších děl řadí *Kříž u potoka*, jenž vyšel deset let po *Dvojím probuzení* roku 1868.

Román *Kříž u potoka* založila Karolína Světlá na kontrastním vztahu mezi dvěma ženami – Józou a Evičkou. První z nich je strůjcem prokletí rodu Potockých, druhá pak vyvine úsilí rod tohoto prokletí zbavit. Józin osud je příběh dávno minulý, odehravší se v románové minulosti (v mlynářčině vyprávění), kdežto Eviččin příběh se děje v románové přítomnosti. Obě tyto postavy a jejich osudy, zejména pak postava Evičky, jsou projevem spisovatelčiny osobité etiky. Eviččino úsilí zahladit a zrušit Józino prokletí rodu je ústředním tématem románu. Evička sama se pak řadí k početné řadě autorčiných svérázných ženských bytostí, napravujících nedostatky tohoto světa, zejména a především vady jejich mužských partnerů.

Karolína Světlá tak svůj román založila na kontrastním principu, jehož další kontrasty probíhají nikoli mezi ženami, ale mezi mužskými příslušníky rodu Potockých. V románové minulosti představují protikladnou dvojici Mikeš a Franík, v románové přítomnosti se protikladné napětí vytváří mezi Ambrožem a Štěpánem. Vzájemný vztah této hlavní mužské dvojice velmi přesně vystihla Věra Mazlová:

Ambrož je [...] přímo protichůdný pól Štěpánův. Štěpán líbivý, lehkomyšlný, pohodlný, družný, ješitný, povrchní, Ambrož odpudivý, hluboký, vážný, přičinlivý, samotář, přísně sebekritický, s hlubokými sklony metafyzickými. Štěpán se baví s kdejakým děvčetem, pro Ambrože ženy neexistují. Štěpán, neodpovědný a neukázněný, slabošský, Ambrož rozvážný, s železnou kázní a nezloinnou vůlí (Mazlová 1946, s. 108).

Kontrastní rozvržení jde u Světlé až do detailů – když stárek dohazuje ovdovělé mlynářce budoucího manžela, vzpomene si na dva

své strýčky, z nichž první se ukáže jako zpanštlý a druhý jako přílišný pobožník.

K detailním kontrastům patří i protiklad v jedné osobě, konkrétně ve starém mlynáři, jenž ve své mladosti byl vyhlášený neznaboh, kdežto ve stáří se stal pobožným člověkem.

Stěžejní kontrastní princip doplňuje na jednom místě paralela ideového rázu. V rozhovoru Ambrože s raněnou Evičkou dává Ambrož rodové prokletí Potockých do souvislosti s pokořením českého národa a se ztrátou jeho samostatnosti. Bědný stav rodu je tak zasazen do širších společenských a národních spojitostí. Z hlediska tektonického je kontrast umocněn paralelismem.

Na kontrastním principu vystavěla Světlá také některé své další prózy, např. povídku *Námluvy*, v níž je tento princip uplatněn dvojím způsobem. Hrdinka příběhu hrobníkova Cilka putuje za truhlářových Havlem, aby spolu s ní byl družbou na svatbě její přítelkyně. Cestou potká dvě osoby, z nichž první jí nepřeje a druhá ji naopak povzbudí. K obdobné situaci dochází při Cilčině rozmluvě s Havlem, který ji zarmoutí tím, že její nabídku odmítne, krátce nato ji překvapí a rozradostní svým požadavkem, aby si jej vzala za muže.

Součástí kontrastního principu je v *Kříži u potoka* do značné míry i prostor, který odděluje rodinu Kobosilových od rodiny Potockých. Kobosilovi žijí na vrcholku skály, Potočtí naopak na jejím úpatí. Tento prostor je odlišen i sociálně, neboť Kobosilovi bydlí v chalupě, kdežto Potočtí na statku. Obě místa jsou přitom jakoby stužkou spjata potokem. Světlá tak v tomto románu uplatnila jednoznačnou vertikální dimenzi, vertikální prostor kontrastního ražení.

Vedle vertikálního prostoru staví Světlá v románu prostor vnitřní, svět Eviččin, která je přesvědčena, že svým vytrvalým úsilím změní jednání a charakter svého životního partnera. Existoval-li tedy kdesi na počátku románu protiklad vertikálního prostoru, pak v průběhu díla je nahrazen kontrastem vnitřního a vnějšího prostoru, Evičina a Štěpánova.

Téměř shodný vertikální prostor zahrnuje spisovatelčina povídka *Lamač a jeho dítě*, jež je jen o čtyři roky starší (1864). Děj povídky se

rovněž odehrává ve vertikálně rozvrženém prostoru – na hoře mezi oblaky se krčí lamačova chaloupka a dole pod ní stojí v údolí statek Rozkovcové. Obě místa spojuje žila lomu. Mezi oběma obydleními panuje hluboká nenávisť. Světlá takového prostorové rozvržení přejala později do *Kříže u potoka*.

Vertikální prostor kontrastní ražby hraje v románu dominantní roli v mlynářčině vyprávění (v 6. hlavě), v ostatním románovém textu je tento prostor zastoupen a doplněn dílčím prostorem v podobě strašlivého místa (*locus horridus*). Prvním z těchto míst je kaplička, která stojí nedaleko mlýna a na níž se Evička ráda zdržuje. Kaplička je od počátku líčena jako místo krajně nepříznivé:

Podivné to bylo místo, ten kousek země okolo starého chrámku, jako by tu příroda působit přestávala. Nebylo tam široko daleko ni stromku, ni křoviny, ni významnější byliny, jen nizounká plavá tráva půdu pokrývala. Žádný se tam nezdržoval pták, žádná tam nebzúčivala včela, žádný se tam nestrakatil motýl, žádné se tam nepásalo zvířátko a žádného člověka tamtudy nevedla cesta. Bylo to místo nejen pusté, ale i zapomenuté, mrtvé tam vždy panovalo ticho, každý zvuk tam se rozléhající bytlé jen ozvěnou hlasu vzdáleného, nikdy tam nevznikal, vždy jen zanikal (Světlá 1868, s. 294).

Krátce po tomto líčení mlynář ve svém vyprávění stvrdí, že skutečně jde o *locus horridus*, neboť právě zde byla zavražděna dvojice milenců, právě na tomto místě bratr zabil bratra a jeho milou. Kaplička, na rozdíl od druhého strašlivého místa, se v závěru Eviččinou obětí promění v *locum amoenum*:

Není již kolem ní poušť, proměnila Evička úhor v zahrádku, kterou pečlivě pěstuje (Světlá 1868, s. 290).

Druhým strašlivým místem je kamenný kříž u potoka, kde mstivá Józka spáchala sebevraždu a kde ji její muž v noci v tajnosti pochoval. Je to dominantní *locus horridus*, jež přešlo do titulu románu. Na tomto místě dochází také k rozhodným událostem – Štěpán Potocký zde překvapeně Evičce nabídne sňatek. Na toto místo se po nezdařené tancovačce Evička bezděčně uchýlí, jsouc si nyní v rozhovoru s Ambrožem vědoma propasti, jež mezi ní a Štěpánem vyvstala. Nemalým paradoxem je, že právě tento kříž se Evičce stane „pravým a jediným

útočištěm”, kam po roztržce se Štěpánem odchází plakat a hořekovat. Pod křížem dojde také k zásadnímu sváru mezi ní a Ambrožem, který tuto kolizi řeší odchodem z domova. Rozkol mezi nimi je natolik velký, že v Eviččině mysli probudí k životu sebevražedkyni Józu:

Ne... nebyla to mhma, kteráž nad potokem se vznášela, vrbami se ploužila, byla to postava lidská, při každém kroku vzrůstající, blížila se ke kříži... žena to byla s vlasy vlajícími, za níž ve větru plápolaly příkrovy krvavé, mělat' v prsou ránu, v níž vězel nůž - Józa to byla, již k boji vyzvala a která se zdvihla z hrobky své, krutý na rtech výsměch... (Světlá 1868, s. 290).

Inklinace Karolíny Světlé k strašlivým místům vychází též z její biografie, konkrétně ze ztráty jediného dítěte. Velmi obnaženě se o tomto pocitu a stavu vyjádřila v dopise Janu Nerudovi, v němž mimo jiné napsala:

Pronikla jsem tehdy duši zděšenou tajemství života a smrti a konečně jsem nahlédla, že není boha nad námi, který nás každou noc přikrývá hvězdnatým pláštěm svým a jehožto srdce se bolestně svírá při utrpení, které nám k blahu našemu ukládá, že není duše v nás, ježto se co motýl bělostný nadšeně k éteru vznáší, a opustivši tělesnou schránku naši, opojeně od hvězdy k hvězdě putujíc, se zdokonaluje pro ráj, kde se se vším shledáme, co jsme kdy milovali a ztratili... – Byla jsem více než dvacetiletá, když se mně tato pravda zjevila, byla jsem rozumná, vážná, vzdělaná, ale toto poznání, tato náhlá roztržka se vším, co mi bylo až posud tak svaté a drahé, zatřásla tak mocně mou celou bytostí, že jsem se domnívala, že neztratím-li rozum, ztratím samu sebe. – Kam jsem obrátila zrak svůj, tam se šklebilo na mne ze sta prázdných důlek to strašlivé nic, z něhož jsme pošli a do něhož se vracíme, žádné budoucnosti, žádné věčnosti, žádné naděje, tedy ni na zemi, ni na nebesích, všechno lež, všechno klam, všechno, všechno mam, i ta naše ctnost! (Světlá 1959, s. 147–148).

Spisovatelčin pesimistický postoj je jednoznačný a v české literatuře ojedinělý, obdobný názor vyslovuje pouze Mácha ve svém *Máji* (ostatně Světlá i Neruda byli májisté a jejich přihlášení se k Máchově odkazu nebylo jen vnějším projevem společenského či kulturního aktu). V tvorbě K. Světlé dostal její postoj podobu *locorum horridorum*, v nichž se odehrávají nejzávažnější chvíle autorčiných postav.

Druhé strašlivé místo souvisí s Józinou sebevraždou a s jejím prokletím rodu Potockých. Cestu z tohoto prokletí, kterou realizuje Evička, předpověděla svatá stařena z krkonošských lesů, sehrávající v ro-

mánovém ději roli anticipanta. Mlynářka líčí předpověď této poustevnice následujícími slovy:

Dlouho přemýšlela poustevnice, vše dobře uvažujíc, konečně pronesla, že kde žena zatratila, jen žena spasit může, což v ten smysl matce mé vyložila, že kdyby k Potockým se dostala žena, která při muži by vytrvala v lásce, trpělivosti a ctnosti, děj se s ní tam co děj, a po všech ústrkách a křivdách utrpených na smrtelné posteli rodu tomu srdcem tak zbožným žehnala, jako Józa duši nenávisť plnou mu klnula, tož že by modlitba nad kletbou zvítězila a Józa by musila u Boha před ženou tou ustoupit (Světlá 1868, s. 290).

Stařeninu anticipaci zvýraznila Světlá stavebně tím, že ji vložila do závěru 6. hlavy. Předpověď poustevnice je významná ještě jinak – zahrnuje v podstatě téma, tezi a ideu celého díla.

Kříž u potoka začíná smrtí, jeho introdukce má mortální charakter, neboť v ní zemře dolanský mlynář. Skoná vzácný člověk, proto ustrne mlýn i okolní příroda. Celý druhý odstavec, zabírající dvě stránky, líčí tento stav ustrnutí; odstavec začíná slovy:

Mlýn dolanský dle starého obyčeje se zastavil při posledním pána svého vzdechnutí, a celé okolí nad nenačalým, neobvyklým tím tichem takřka zkamenělo. Štěpy v sadě, obalené květem růžovým a bílým, podivením sebou ani nepohnuly, větřík jasnou hladinu rybníka po celé ráno dováděvivě rozčeřující úžasem zatajil dech, šepotavé rákosí ostýchavě oněmělo. V olších u potoka to utichlo jako v kostele. Strnadi a drozdové o závod v lupenatém jich chládku prozpěvující ani tam již netikli, co jim selhal průvod ze mlýna. Čáp jako starý mudrc okolo vody zamyšleně se procházeje, zůstal zaražen na jedné noze stát; nedůvěřivě zíral k mlýnu, jako by očekával, že bílé to stavení, oblité nejzlatějším slunečkem májovým, asi tak neočekávaně zmizí, jako v něm zanikl klepot veselý (Světlá 1868, s. 290).

Vše ukazuje na to, jaká významná osoba odešla z tohoto světa.

Počáteční smrt tvoří zároveň součást zarámování, neboť v závěru románu umírá násilnou smrtí Ambrož. Zarámování tohoto druhu je zarámování mortální, jež próze dodává tklivé, teskné vyznění. Počáteční a závěrečná smrt je zdánlivě vyrovnaná, přesto i v ní je rozdíl, dokonce kontrastní, neboť smrt dolanského mlynáře je přirozená, kdežto Ambrožův konec je násilný, umírá na následky hospodské rvačky, v níž bránil svého bratra Štěpána.

Mortální zarámování doprovází Světlá zarámováním lokálním – začátek a konec románu se totiž odehrávají v dolanském mlýně, kdežto hlavní události probíhají na statku Potockých v horách a v jeho okolí. Děj *Kříže u potoka* je tak sevřen dvojím závažným způsobem.

Introdukce románu není jenom mortální, ale také návratná, neboť Světlá do ní vložila Vorgeschichte všech jejích hlavních postav – mlynáře, mlynářky a Evičky. Jejich Vorgeschichte je postupně odstupňována, nejrozsáhlejší je mlynářova a nejkratší Eviččina. Pozoruhodná je zejména Vorgeschichte mlynářova, poněvadž je v ní vylíčena postava svérázného rozumáře, jakým byl především ve svých mladých letech. Vložená Vorgeschichte patří k obvyklým postupům literatury 19. století.

Charakter Vorgeschichte má rovněž 6. hlava, v níž mlynářka vypráví dávný příběh o prabábě Józe a jejím prokletí. Vorgeschichte má ovšem nejčastěji stručný, telegrafický ráz, takže v 6. hlavě nejde o nezbytnou předhistorii, ale o rozsáhlou retrospektivní architektonickou jednotku. Je to architektonická jednotka výjimečná už tím, že je v celém románě nejrozsáhlejší, v citovaném vydání zahrnuje 74 stran. V tomto směru jsou architektonické jednotky románu nevyrovnané, 10. hlava kupř. má pouhých 6 stran. Jednotlivé architektonické jednotky nejsou tedy stejnoměrnými kapitolami, ale různě rozsáhlými hlavami, jež jsou prosty číselného nebo názvového označení. Stejným způsobem postupovala Světlá i v ostatních svých románech, konkrétně ve *Vesnickém románě*, *Nemodlenci* a *Kantůrčici*.

Kříž u potoka se odehrává v kraji, kde stále vládnou pověry, vedle pověr se však v románě uplatňuje také pověrečný čas, jenž hraje rozhodující roli v klíčových dějových situacích. Světlá v této próze zdůraznila dvojí čas – filipojakubský večer a svatojanský podvečer. Během filipojakubského večera Franík spolu se služkou nastraží na Józu kouzlo, ve svatojanský podvečer dostane Evička na strašlivém místě nabídku k sňatku. První čas probíhá v románové minulosti (v mlynářčině vyprávění), kdežto druhý v románové přítomnosti.

Filipojakubský čas souvisí se strůjkyní prokletí, kdežto svatojanský se ženou, jež rod tohoto prokletí zbaví. V prvním případě jsou

místo a čas ještě rozpojeny, v druhém jsou naopak sceleny v jednotu – svatojanská událost se odehrává pod křížem u potoka, na loco horrido. Obojí čas je tak bezprostředně spjat s kontrastním principem.

Pověrečný čas hraje stěžejní roli i v ostatní tvorbě K. Světlé, v povídce *Černá divizna* např. je tímto temporálním činitelem noc o Sedmi bratřích, během níž kořenář Kosmas usiluje stát se nesmrtelným.

První vydání *Kříže u potoka* se liší od druhého z roku 1874 spisovatelčinými zásahy do textu, Světlá zkracuje zejména dlouhé a nepřirozené promluvy postav, jejichž obsahem jsou povětšinou nejružnější společenské záležitosti. Největší zásahy provedla autorka především v závěrečných partiích románu. Názornou ukázkou jejích úprav je Štěpánova řeč k sousedům, když jej navrhuje na představeného, mimo jiné pronáší:

Působil bych i k tomu, aby se naši občané přidali k některému spolku hospodářskému, kdež by měly přístup i hospodyně naše. Necht' se smluví i ony, kterak krmí dobytek, drůbež, jak docílí pěkného tuhého másla a od svých slepic nejvíce vajec atd. Budeť žena moje, již všichni znáte co hospodyně výbornou, zajisté nejpřednější, která poví méně zkušeným, jak ona si to na statku svém zavádí, a bude se srdečně těšit, uvidí-li, že radou svou prospěla (Světlá 1868, s. 294).

O kousek dál Štěpán pateticky dodává:

Musíme považovat obec za matku svou, již má každý sloužit z lásky a nikoli jen pro hmotnou odměnu, a obec jest také každého řádného občana matkou, poskytující mu ochranu a v čas nouze podporu a pomoc, čím lépe spravována, tím vydatnější (Světlá 1868, s. 294).

Tyto a podobné promluvy, nejen Štěpánovy, Světlá v dalším vydání vypustila, čímž přispěla k věrohodnosti a spádnosti textu. Kompoziční výstavbě románu tyto zásahy jen prospěly.

Stěžejní kontrastní princip je příznačný jak pro romantismus, tak pro realismus. Spisovatelčina volba tohoto principu poukazuje na její typologii, neboť Světlá je realistkou s četnými romantickými prvky. Této typologii odpovídá i volba vertikálního prostoru, pověrečného času a Vorgeschichte.

Téměř všichni, kdož o Karolíně Světlé psali, neopomněli ji srovnávat s Boženou Němcovou. Věra Lišková vyjádřila jejich odlišnost poměrně lapidárně:

Němcová realitu harmonizuje, zmírňuje a zaokrouhluje hrany i výstřelky, Světlá pak, aspoň ve většině svých nejvýznamnějších prací, prudce dramatizuje, zdůrazňuje několik málo povahových rysů, vyhrocující postavu jednoznačně k mocnějšímu účinku jejich akcí a rozhodnutí (Lišková 1945, s. 144–145).

Zmíněná rozdílnost souvisí rovněž s jejich odlišným prostorovým zaměřením. Idylická Němcová inklinuje k místům líbezným (babiččino údolí), kdežto Světlá klade důraz na opačný pól, na místa strašlivá, na *locos horridos*. Němcová a Světlá se ve své poetice značně různí.

Význam románové prózy Karolíny Světlé spočívá posléze v tom, že spolu s Gustavem Pflegerem Moravským a Karlem Sabinou s konečnou platností ustalují český románový žánr. Tato trojice má ve vývoji českého románu zakladatelský význam. Vše, co v tomto směru předcházelo, byly jen nesmělé a nedotažené pokusy.

Literatura

M a z l o v á V., 1946, *Karolína Světlá: »Kříž u potoka«*, Praha: J.R. Vilímek.

Posmrtný odlitek z prací Věry Liškové, 1945, Praha: Melantrich.

S v ě t l á K., 1868, *Kříž u potoka*, Praha: Spolek pro vydávání laciných knih českých.

S v ě t l á K., 1948, *Kříž u potoka*, 19. vydání, Praha: Nová osvěta.

S v ě t l á K., 1959, *Z literárního soukromí 2*, Praha: Státní nakladatelství krásné literatury.

V š e t i č k a Fr., 1997, *Podoby prózy*, Olomouc: Votobia.

V š e t i č k a Fr., 2001, *Tektonika textu*, Olomouc: Votobia.